

Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Istorie și Filosofie

Balnea militaria
Băile fortificațiilor auxiliare din Dacia romană

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Coordonator

Profesor emerit dr. KOVÁCS András

Doctorand

BURKHARDT Britta

Cluj-Napoca

2020

Cuprins

1. INTRODUCERE

1.1. Argument	5
1.2. Metodologia cercetării	9

2. ASPECTE LEGATE DE TERMINOLOGIE ȘI STADIUL CERCETĂRII

2.1. Considerații terminologice și interpretarea surselor scrise	18
2.2. Teme și subiecte legate de studiul băilor în cercetarea europeană	28
2.3. Stadiul cercetării la nivelul Daciei romane	36
2.3.1. Începuturile arheologiei și primele băi consemnate: G. Téglás și G. Gh. Tocilescu	38
2.3.2. Perioada postbelică și metode arheologice moderne	43
2.3.3. Cercetări recente și utilizarea metodelor non-invazive	47

3. BĂI PLASATE ÎN PEISAJE STRATEGICE: PREZENTARE GENERALĂ A SITURILOR

3.1. Băile castrelor auxiliare	54
3.1.1. Mehadia, jud. Caraș-Severin	54
3.1.2. <i>Tibiscum</i> , Jupa, jud. Caraș-Severin	55
3.1.3. <i>Micia</i> , Mintia și Vețel, jud. Hunedoara	58
3.1.4. Bologa, jud. Cluj	63
3.1.5. Buciumi, jud. Sălaj	64
3.1.6. <i>Porolissum</i> , Moigrad, jud. Sălaj	66
3.1.7. <i>Certinae</i> , Brusturi și Romita, jud. Sălaj	68
3.1.8. Tihău, jud. Sălaj	71
3.1.9. <i>Samum</i> , Cășeiu, jud. Cluj	72
3.1.10. <i>Arcobadara</i> , Ilișua, jud. Bistrița-Năsăud	74
3.1.11. Orheiul Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud	78
3.1.12. Brâncovenești, jud. Mureș	80
3.1.13. Călugăreni, jud. Mureș	82

3.1.14. Sărățeni, jud. Harghita	84
3.1.15. Odorheiu Secuiesc, jud. Harghita	85
3.1.16. Inlăceni, jud. Harghita	87
3.1.17. Sânpaul, jud. Harghita	89
3.1.18. Brețcu, jud. Covasna	91
3.1.19. Hoghiz, jud. Brașov	93
3.1.20. <i>Caput Stenarum</i> , Boița, jud. Sibiu	94
3.1.21. Rădăcinești, jud. Vâlcea	96
3.1.22. <i>Arutela</i> , Bivolari, jud. Vâlcea	96
3.1.23. <i>Buridava</i> , Stolniceni, jud. Vâlcea	98
3.1.24. <i>Praetorium I</i> , Copăceni, jud. Vâlcea	100
3.1.25. Slăveni, jud. Olt	101
3.1.26. <i>Cumidava</i> , Râșnov, jud. Brașov	104
3.1.27. Voinești, jud. Argeș	106
3.1.28. Rucăr, jud. Argeș	108
3.1.29. Săpata de Jos, jud. Argeș	108
3.1.30. <i>Jidava</i> , Câmpulung Muscel, jud. Argeș	110
3.1.31. Drajna de Sus, jud. Prahova	111
3.1.32. Mălăiești, jud. Prahova	113
3.1.33. Târgșoru, jud. Prahova	114
3.1.34. Pietroasele, jud. Buzău	116
3.1.35. Bumbesti-Jiu (Vârtop), jud. Gorj	118
3.1.36. Bumbesti-Jiu (Gară), jud. Gorj	119
3.1.37. Cătunele, jud. Gorj	121
3.1.38. Cioroiu Nou, jud. Dolj	121
3.2. Băile de legiune și civile – o selecție	123
3.2.1. <i>Potaissa</i> , Turda, jud. Cluj	124
3.2.2. <i>Drobeta</i> , Drobeta-Turnu Severin, jud. Mehedinți	128
3.2.3. <i>Romula</i> , Reșca, Olt	130
3.2.4. Zăvoi, jud. Caraș-Severin	132
3.2.5. <i>Sarmizegetusa Regia</i> , Grădiștea de Munte, jud. Hunedoara	134

3.2.6. Baia din zona minieră <i>Alburnus Maior</i> , Roșia Montană jud. Alba	137
3.2.7. Baia din așezarea de la Șibot, jud. Alba	139
4. ANALIZA ARHITECTURALĂ	141
4.1. Originile băii romane	141
4.2. Prototipul roman de baie	143
4.2.1. Modele și variații	146
4.3. Soluții și modele răspândite în Dacia	150
4.3.1. Secvența F-T- C și raportul dintre spațiile calde și reci	153
4.3.2. Încăperile secundare și zona de <i>laconicum</i>	158
4.3.3. Băile armatei adaptate la uz civil și zona de <i>palaestra</i>	161
5. LOCALIZAREA BĂILOR ROMANE ÎN PEISAJUL STRATEGIC DIN PROVINCII	164
5.1. Înainte de <i>limes</i> . Despre geografia Daciei antice în lumina surselor scrise	165
5.2. Despre topografia și componentele peisajului <i>limes</i> din Dacia	168
5.2.1. Fortificațiile	175
5.2.2. Despre răspândirea modelelor romane și așezările romane	179
5.3. <i>Locus balneum</i> : contexte sociale și peisaje schimbătoare	182
5.3.1. Băile localizate în interiorul castrelor	188
5.3.2. Băile din așezări	192
6. FRECVENTAREA BĂILOR ROMANE DIN DACIA ȘI INVENTARUL ARHEOLOGIC DESCOPERIT	197
6.1. Categoriile de obiecte descoperite în băile castrelor auxiliare din Dacia	203
6.2. Prezența femeilor în băile din Dacia	210
6.3. Prezența autohtonilor în băi? o propunere de discuție	216
7. LUCRĂRILE DE EDIFICARE ȘI CÂTEVA ASPECTE DE CRONOLOGIE	221
7.1. „ <i>Fabri aedum</i> ” – Cine a construit băile?	221
7.2. Băi construite după prima campanie a lui Traian (102-117)	231

7.3. Băi construite deodată cu consolidarea <i>limes</i> -ului (117-161)	233
7.4. Băi construite după războaiele marcomanice (161-192)	241
7.5. Băile în perioada Severilor (193-235)	242
7.6. Băile după retragerea armatei romane (235-275)	244
7.7. Câteva concluzii despre încadrarea cronologică a băilor militare din Dacia	246
8. CONCLUZII	249
9. Bibliografie și listă de abrevieri	257
10. Anexă. <i>Catalog de inscripții</i>	313
11. Lista ilustrațiilor	323
12. Planșe	326

Cuvinte cheie: arhitectură romană, baie romană, armata romană, *limes*, *balneum*, proiectare, planimetrie, sistem hipocaust, *caldarium*, *laconicum*, *frigidarium*, *palaestra*, peisaj, *vicus*, romanizare, fortificație, *praetorium*, stație vamală, trecere ale cursurilor de apă, categorie de obiecte, context de descoperire, *instrumentum balnei*, prezența femeilor, rolul genului, unități auxiliare, încadrare cronologică, provincia Dacia.

Rezumat

Lucrarea de față și-a propus să studieze băile armatei romane, în principal băile castrilor auxiliare, cea mai răspândită categorie de edificii termale în Imperiul Roman. Teza cuprinde studiul comprehensiv a 45 de situri și un număr de 60 edificii și obiective arheologice, dintre care majoritatea reprezintă băile unităților auxiliare (*balnea*) localizate în așezările de lângă castru (lat. *vici*), dar și băile încorporate în reședința comandantului (lat. *praetorium cum balineo*). Pentru o mai bună înțelegere a acestei categorii de edificii am considerat utilă și revizuirea datelor despre o selecție varia adițională de edificii ce cuprinde: 1) termele castrului legionar de la Potaissa 2) băile armatei adaptate la uzul civil sau băi care au funcționat în zone unde existența unui castru constituie un subiect disputat; 3) edificii care au funcționat în zone strategice importante fără să fie existat o fortificație în imediata apropiere și 4) două edificii termale încorporate în alte structuri. Sursele principale în acest demers au fost în principal publicațiile științifice ce tratează

sistemul defensiv al Daciei romane, care constituie un material variat și vast de articole, monografii și rapoarte de săpătură.

Lucrarea de față cuprinde opt capitole, acompaniate de un catalog ce include inscripțiile găsite în băile din Dacia, o hartă a băilor descoperite în fosta provincia romană, o ilustrație explicativă cu planul ipotetic și secțiunea transversală a unui *balneum*, cât și a instalațiilor dintr-o baie (ex. sistemul hipocaust), respectiv și 9 planșe încorporând 41 planuri de băi respectiv alte 43 hărți care arată poziția geografică a băilor și afișează relația fortificație-baie-*vicus*-fluviu.

Primul capitol prezintă pe scurt subiectul tezei și modul de realizare a lucrării. Capitolul totodată expune argumentele care stau la baza tezei (ex. legate de actualitatea și importanța temei) și explică metodologia lucrării formulând atât principalele obiective, cât și limitările inerente demersului propus de autor. Tendința cercetărilor arheologice locale de a se concentra pe siturile militare a produs un număr relativ mare de publicații în domeniul studiilor de frontieră, dar aceasta se reflectă și în studiul băilor: numărul edificiilor termale situate lângă castră (în *vici militares*) depășește cu mult numărul celor edificate în contexte urbane. Băile romane au avut un rol funcțional, cât și de reprezentare socială fiind o modalitate importantă a extinderii influenței romane în provincii. Provincia Dacia fiind o provincie puternic militarizată, caracterizat de un număr impresionant de structuri defensive înseamnă că fortificațiile de pe granițe și așezările adiacente reprezentau nuclee importante ale culturii romane. Aceste locații au avut un rol reprezentativ în consolidarea modelelor culturale romane. Așadar edificiile termale situate pe granițele Daciei reprezintă un subiect de studiu necesar care ne ajută să înțelegem difuzarea și consolidarea obiceiurilor romane în zonele de provincie. Printre obiectivele cercetării se numără realizarea unei interpretări comprehensive ale datelor și furnizarea unui studiu regional al băilor militare din Dacia. Capitolele tezei se axează pe discuția detaliată a factorilor care la nivel teoretic au avut un impact asupra felului în care au fost construite și proiectate băile militare din provincia Dacia. Ele abordează concepte legate de planimetrie și utilizarea spațiului și se concentrează pe discuția factorilor locali cum ar fii amplasamentul edificiilor, peisajului natural și construit în care se află; profilul celor care frecventau aceste edificii pe baza descoperirilor arheologie recuperate din edificii, respectiv și încadrarea cronologică a băilor examinate.

Capitolul al doilea cuprinde informații introductive privind studiului băilor romane și discută aspectele legate de terminologie, de problemele legate de utilizarea și interpretarea surselor scrise antice. Totodată capitolul trece în revistă istoricul cercetării în ceea ce privește

principalele subiecte ale studiului băilor romane în cercetarea europeană, cu accent pe principalele contribuții ale autorilor din domeniu. Repere importante ale cercetării întreprinse la nivelul Daciei Romane sunt, de asemenea, prezentate cu precădere din perspectiva studiilor de frontieră. Capitolul parcurge contribuțiile aduse la studiul edificiilor termale de la primele publicații până la cele realizate până în prezent, incluzând și exemple de caz unde au fost utilizate metode non-invazive de prospecțiune arheologică. Parcurgerea istoricului cercetării a arătat cât se poate de clar o evoluție calitativă continuă a publicațiilor și metodelor de cercetare din domeniul de studiu al edificiilor termale, fără fluctuații majore. Pentru cercetarea de față sunt indispensabile două lucrări științifice, care ies în evidență datorită faptului că îmbrățișează diferite linii de investigație, vizează un număr ridicat de structuri termale și teoretizează aspectele comune și locale ale edificiilor militare de îmbăiere din Dacia: teza de doctorat a lui P. Huszarik (1999) și articolul lui O. Țentea (2010). În ciuda faptului, că N. Gudea (1983) a publicat un compendiu scurt al băilor și o culegere de informații extrem de utile, articolul său este lipsită de o interpretare dintr-o perspectivă mai amplă. Vrednic de a fii luat în seamă sunt și cele trei volume monografice ale băilor descoperite la castrul legionar de la Potaissa, la Cioroiu Nou și Alburnus Maior. Structura, metodologia de cercetare, cât și discursul științific ai lucrărilor amintite au fost determinate de tendințele de cercetare ale ultimelor decenii și de conceptele teoretice dominante în literatura de specialitate internațională.

Capitolul al treilea este cel mai amplu capitolul al tezei de față și după cum am menționat, cuprinde informațiile adunate despre edificiile termale ale unităților auxiliare dar cuprinde și câteva studii de caz interesante (ex. băile armatei adaptate la uzul civil, baia castrului legionar de la Potaissa, baia din *domus*-ul de la Zăvoi și de la Sarmizegetusa Regia, băile așezărilor Alburnus Maior și Șibot) analiza cărora a contribuit într-un mod semnificativ la formarea principalelor rezultate stipulate în teză. Sistematizarea datelor recuperate din publicații a inclus mai multe categorii de informații concepute după criterii relevante pentru prezentarea și analiza unitară a băilor militare din Dacia, cum ar fii: 1) localizarea generală și în raport cu alte structuri; 2) istoricul de cercetare; 3) unitățile militare atestate epigrafic; 4) datare și faze de construcție; 5) planimetrie, dimensiunile suprafeței și a încăperilor; 6) soluții de reținere a căldurii și de alimentare cu apă.

Al patrulea capitol a tezei cuprinde analiza arhitecturală a băilor prin prisma procesului de proiectare și dorește să răspundă la întrebarea cum și de ce sunt concepute aceste edificii?

Capitolul cuprinde o discuție privind originile băii romane în conexiune cu patru subiecte: originile sistemului de tip *hypocaustum*, apariția bazinelor de imersie totală și a îmbăiatului comunal, aranjamentul secvențial ale camerelor încălzite și unirea zonei de îmbăiere cu cea de exerciții fizice. Din analiza literaturii și a surselor antice reiese importanța regiunii Greciei Antice și a regiunii Campania, ambele având de fapt un rol important în apariția băii publice romane. Totodată, discuția similitudinilor înregistrate între modelul grec și cel roman de îmbăiere arată că de fapt tranziția de la modele vechi la cele noi a avut loc pe fundalul unui sistem de încălzire mai eficient și în baza reinterpretării experienței de îmbăiere. În perioada romană tocmai sistemul de hipocaust elevat, cu o construcția ușoară și suprafață de acoperire extinsă a permis încălzirea simultană a mai multor încăperi – pe lângă cele prezente deja în structurile grecești (*laconicum* și *caldarium*) – și va permite integrarea bazinelor și a zonelor încălzite la temperaturi diferite destinate pentru mai mulți oameni. Sub influența culturii romane natura *gymnaseion*-ului grecesc (cuprinzând o *palaestra*, un hipodrom, spații pentru sportivi și băile în sine denumite *balaneion*) se va schimba considerabil. Acest lucru va oferi oportunități de îmbăiere pentru mai mulți vizitatori. Zona destinată îmbăierii și îngrijirii corporale (*balaneion*) ce constituie un spațiu auxiliar în cultura grecească de agrement, devine așadar o trăsătură principală a băii romane, iar zona de exercițiu, *palaestra* va deveni o construcție suplimentară a băilor romane. Odată cu trecerea de la perioada Republicii la epoca Principatului și cu frecventarea tot mai mare a băilor romane spațiul alocat piscinelor încălzite va scade în timp și, în schimb, numărul încăperilor neîncălzite proiectate pentru agrement, adică numărul „spațiilor de interacțiune” va crește și *palaestra* va dobândi o nouă semnificație.

Balnea militaria din provincia Dacia, în mod particular cele asociate cu castrerele unităților auxiliare poartă încă reminiscențele tradițiilor întrupate de prima etapă din evoluția băii romane: aranjamentul secvențial al spațiilor principale (F-T-C), conceptul utilitar al acestora și numărul limitat de încăperi care însă oferă o gamă moderată de activități. Am constatat că marea majoritate a băilor romane din Dacia dispune de o suită de îmbăiere centrală formată din încăperile principale, cu și fără bazine de imersie totală, (F-T-C/A-F-T-C), acestea fiind acompaniate pe laturile exterioare de alte încăperi secundare: *laconicum*, *elaeothesium/destrictarium*, *palaestra*, sau a căror funcție se repetă (ex. un al doilea *tepidarium*). Acest model de baie știm că se răspândește începând cu mijlocul primului secol și devine popular mai ales în provincii. Aceste edificii de dimensiuni reduse cu un aranjament simplu al încăperilor

urmează cu precădere modelul 2-Krencker denumit convențional „Ringtyp”. Avem însă exemple cu băi proiectate după modelul 1-Krencker sau „Reihentyp” cu încăperile dispuse liniar, ilustrate de băile plasate în interiorul castrelor auxiliare în clădirea *praetorium*-ului. Pe unele planuri observăm posibile semne ale unei tranziții de la primul model la al doilea.

Băile fortificațiilor auxiliare din Dacia au fost proiectate cu mai multe încăperi încălzite, formând un singur circuit de îmbăiere și includ foarte des o cameră caldă mică cu o funcție specializată, un *laconicum*. *Caldarium*-ul este unul dintre cele mai importante spații, o zonă de nelipsit din planul fiecărei *balneum militare* din Dacia și constatăm că în majoritatea cazurilor *caldarium*-ul este o cameră relativ izolată, situată într-un unghi al clădirii. O explicație simplă constă în faptul că deseori zonele încălzite sunt dispuse separat (grupate) de cele neîncălzite, ilustrată prin mai multe exemple în Dacia. Spațiile dotate cu instalații de încălzire sunt majoritare în Dacia și este evidentă: 1) utilizarea răspândită a zonei *laconicum*-ului; 2) gruparea zonelor calde respectiv separarea spațiilor neîncălzite de cele încălzite; 3) și reducerea spațiului *frigidarium*-ului.

Avem un număr destul de mare de edificii unde s-a renunțat la soluția unui *caldarium* terminat în absidă sau a unui *laconicum* circular, și s-a optat pentru o formă rectangulară, mai mult, sunt situații în care structurile absidale lipsesc întru totul din planul băilor. Modelul „Ringtyp” s-a dovedit foarte eficient în încălzirea spațiilor interioare pentru că pereții comuni ai camerelor contribuie la eficientizarea procesului de încălzire, devenind astfel uzuală mai ales în provincii. Această soluție însă este combinată cu o serie de alte soluții (de ex. încălzirea separată a pereților ori gruparea zonelor calde) și a rezultat abandonarea formelor circulare și semicirculare aplicate pentru reținerea căldurii. Probabil cel mai tipic mod de a contracara scăderea temperaturii a fost încălzirea pereților în sine (lit. eng. *radiant heating*), permițând constructorilor să apeleze la forme a căror realizare nu necesita atât de mult efort și timp ca realizarea unei abside sau alte forme circulare (semi-ovale sau semi circulare). Încălzirea pereților este atestată prin prezența fragmentelor de *tegula mammata* („cărămizi cu colțari”), care formau un spațiu îngust prin care trece aerul fierbinte din *praefurnium*, transformând pereții în principalele suprafețe de încălzire. Totodată, și fragmentele de *tubuli* (circulare sau „cutii de teracotă”) recuperate din săpături formau conducte ceramice contribuind la alimentarea cu aer cald. Probabil cea mai inedită modalitate utilizată în băile din Dacia a fost elaborată după modelul grec de baie cu coridoare de încălzit formate din ziduri (în substrucția băii), ce reușeau

să încălzească o secțiune a încăperii, nu toată suprafața – soluție documentată prin săpăturile efectuate la Micia și la Potaissa. O altă soluție particulară reprezintă utilizarea unor tuburi de ceramică mai mici realizate sub forma unui „mosor” cu o perforație pe întreaga lungime, care veneau inserate în zidăria interioară a pereților prin intermediul cuielor de fier în formă de T. Soluția atestată la Slăveni și Cioroiu Nou, a permis existența unui spațiu liber mai mic de cca. 3 cm, care de fapt nu permite trecerea aerului cald ci furniza protecție împotriva umidității.

Arhitecții castrelor din Dacia par să fi atribuit un rol important încăperii *laconicum* încât apare foarte des în planuri: o întâlnim în formă circulară, adosată la structură dar și în formă rectangulară ori reinterpretată sub formă de semi-cerc, semi-ovală. Odată cu domnia lui Hadrian acest spațiu începe să fie încorporat sub forma unei abside semi-ovale sau semi-circulare și nu mai apare în forma unui spațiu circular. Trebuie menționată și dublarea de spații: adică integrarea unui *tepidarium*, *apodyterium* sau poate un *caldarium* secundar în planul băii. Observăm și o soluție aparte, o zonă neîncălzită alcătuit din alăturarea mai multor spații de dimensiuni foarte reduse. Aceasta foarte probabil a îndeplinit rolul unui *elaeothesium/destrictarium*, în principiu o zonă menită și pentru interacțiuni sociale unde se petreceau activitățile de pregătire pentru înbăiere. Totodată o parte din edificiile balneare din Dacia dezvoltate într-un context militar care ajung să fie adaptate uzului civil, și cele construite deja într-un mediu proto-urban sau înfloritor, încorporează de obicei o *palaestra*. Este de înțeles că elaborarea sau extinderea modelului simplu, funcțional de baie se leagă de așezările mai mari cu caracter proto-urban și de „centrele economice”, unde există și un flux mai mare de oameni. Aceste edificii ajungă să aibă planuri dezvoltate în sistem dublu (încăperi dublate) ori au adosate o *palaestra*, respectiv în unele cazuri și mai multe încăperi cu funcție incertă, cele mai pertinente exemple fiind Micia și Buridava, dar și Boița. Prin urmare, o parte din băile situate în *vici militares*, proiectate cu o suită secundară de încăperi adiacentă principalelor zone de baie oferă o gamă mai complexă de activități.

În **capitolul al cincilea** al tezei am abordat subiectul băilor din perspectiva mediului militar, al raportului dintre fortificație-baie-*vicus*. Capitolul dorește să formuleze niște răspunsuri la întrebarea: unde au fost concepute aceste edificii? Abordarea propusă plasează siturile arheologice în contextul de descoperire propriu-zis, și se axează pe dispoziția și amplasamentul băilor în relație cu alte structuri: fortificația, clădirii de interior (*retentura* sau în *praetorium*), proximitatea diferitelor tipuri de așezări sau a punctelor de control. În același timp, și proximitatea resurselor naturale este la fel de importantă ex. vecinătatea zonelor aurifere, zonelor

cu depozite de sare sau a râurilor importante. Judecând din acest punct de vedere, băile unităților auxiliare se împart în trei categorii: 1) băi localizate în interiorul fortificațiilor auxiliare (Cioroiu Nou, o excepție); 2) cele încorporate în reședința comandantului (*praetorium*); 3) băile situate în așezările adiacente, acestea reprezentând de fapt cea mai răspândită categorie din Dacia.

Constatăm că și în această parte a Imperiului **reședințele comandanților** castrelor auxiliare au avut o zonă de tip *balnearia* sau cel puțin o zonă *lavacrum* (o singură încăpere de baie). Dificultățile identificării acestor spații destinate îmbăierii totuși nu pot fi trecute cu vederea. Problema trebuie abordată din perspectiva amenajării caselor romane, dat fiind faptul că *praetorium*-ul în sine este casa comandantului. Totodată, trebuie să avem în vedere existența unei posibile legături între locuințele romane datate în perioada Republicii și dezvoltarea primelor băi romane, cu aranjament liniar al încăperilor. Băile tip *balnearium* din gospodăriile romane timpurii sunt alcătuite din două-trei camere înșirate pe o axă, localizate în proximitatea unei surse de căldură, de obicei bucătăria sau atașate direct de zona bucătăriei. Această tendință se observă și în *praetoria* din Dacia, zona menită îmbăierii se situează mai aproape de spațiile rezervate familiei, (încălzite cu sistem hipocaust), dar mai ales în vecinătatea unei surse de căldură: bucătăria sau atelierele de prelucrare a metalelor. Cel mai pertinent exemplu reprezintă *praetorium*-ul de la Cășeu, dar trebuie menționat și cel de la Ilișua. *Praetorium*-ul bine documentat de la Cășeu, a furnizat informații valoroase. O reinterpretare a datelor disponibile a arătat că ea încorporează o baie aflată lângă zona bucătăriei, perpendiculară pe aripa sudică unde se află și încăperile private ale familiei. Aripa familiei cuprinde și o zonă de *triclinium* și spații asociate cu o *fabrica*, atelier de topit metale în colțul sud-estic. Întreaga aripă pe care sunt așezate zonele menționate are instalații de încălzire și, astfel putem, de asemenea, să localizăm zona de baie: pe aripa zonelor încălzite, în vecinătatea spațiilor încălzite rezervate familiei și lângă bucătărie.

Printre principalele subiecte abordate în teza de față se numără însă băile militare **situate în afara castrelor**, în așezările adiacente. Analiza amplasamentului a permis să conturăm câteva concepte care rezonează cu rezultatele analizei arhitecturale. Am identificat o categorie interesantă de situri, cea a băilor militare din *vici* adaptate la uzul civil și care este corelată cu importanța și dezvoltarea economică înregistrată pe teritoriul așezării. Categoria apare ca o consecință logică a obținerii statutului de *municipium* sau *colonia*, dar în mare parte construcția lor este legată de creșterea numărului de vizitatori. Aceste băi sunt concepute pentru un public

mai larg, producându-se o schimbare în elaborarea lor arhitecturală și în complexitatea planului. Din parcurgerea materialului publicat am sesizat că pot fi identificate două categorii de băi, care se leagă atât de mediul militar cât și cel civil: 1) băile situate în locuri importante de exploatare, cel mai relevant exemplu fiind Buridava, dar trebuie să menționăm și Șibot, Alburnus Maior; 2) centre economice importante (puncte vamale, pasuri, poduri), cel mai relevant exemplu fiind Micia, Boița, dar trebuie să menționăm și Porolissum. În plus, am menționat în acest context și băile de la Drobeta și Romula (chiar dacă s-au dezvoltat în orașe), aceste locuri reprezentând puncte strategice importante, care se asociază cu treceri ale cursurilor de apă. Din datele prelucrate până în momentul de față constatăm că majoritatea acestora este dotată cu o *palaestra* iar această tipicitate trebuie privită în acord cu informațiile noastre despre rolul *palaestrei* în evoluția băilor. Analiza băilor din așezări relevă date importante ce pot explica prezența sau lipsa unei *palaestra*.

Existența unui astfel de spațiu se asociază cu locurile destinate interacțiunii sociale și dezvoltării relațiilor comerciale, reprezentând un progres de la băile funcționale și modeste spre ansamblurile de agrement, termele imperiale. Prezența unei *palaestra* sugerează că era nevoie de mai mult spațiu pentru interacționare, așadar putem deduce că băile menționate se bucurau de notorietate. Utilizarea recurentă a zonei *palaestra* eludează schimbările petrecute în exigențele clientelei, care au avut impact direct asupra soluțiilor arhitecturale și asupra utilizării spațiului în băi.

În **capitolul al șaselea** am analizat datele privind categoriile sociale care frecventau, cel mai probabil aceste băi. Capitolul dorește să răspunde la întrebarea: de către cine erau frecventate aceste băi? Pe baza datelor disponibile, am reușit să discut doar în termeni generali diferitele categorii de obiecte găsite în băile militare din provincia Dacia și activitățile cu care se raportează. Totodată, am decis să abordez și problemele legate de prezența femeilor în băile armatei, pe baza descoperirilor arheologice și a surselor scrise. Viața zilnică din băi implica des aceleași obiceiuri și astfel inventarul de obiecte găsit în băile legionare de la Potaissa și cele auxiliare este foarte similar. Analiza descoperirilor arată că pe lângă îmbăiere și activitățile de îngrijire în edificiile de baie ale castrelor auxiliare se desfășurau și activități de agrement, consum de băuturi și mâncare. În majoritatea cazurilor fragmentele de vase ceramice găsite sugerează că banchetul făcea parte din obiceiurile zilnice și în băile mai modeste. În categoria de accesorii esențiale pentru îmbăiere, în latină *instrumentum balnei*, se numără mai multe obiecte de toaletaj

(oglinzi, recipiente pentru uleiuri, lame, brice de ras), însă în stadiul actual al cercetării constatăm că repertoriul descoperirilor recuperate din băile fortificațiilor auxiliare nu include nici un *strigilis*. Totodată, ele sunt consemnate în câteva cazuri pe teritoriul castrelor, de exemplu la Buciumi, Porolissum așadar putem concluziona că erau uzuale și în rândul soldaților unităților *auxilia*.

Materialul parcurs a relevat că băile din așezările locale dar și cele din centrele proto-urbane au avut o expunere destul de diminuată. Avem date sumare (ex. *tesserae*) care să ateste prezența clientelei trecătoare, a comercianților (cu excepția *balneum*-ului de la Cioroiu Nou). Însă, acest lucru se datorează și faptului că publicațiile privind obiectele găsite în băile romane, similare cu cele recuperate din taberele din Dacia sunt foarte rare, iar majoritatea artefactelor publicate au doar un scop ilustrativ. Este foarte probabil că edificiile termale militare localizate în Dacia să fi fost utilizate de populația civilă, dar evident și de soldați, existând de asemenea indicii care atestă că au fost utilizate și de femei. Investigațiile mele au arătat că acele de păr și mărgelile rămân printre puținele obiecte care indică într-adevăr prezența feminină, în timp ce obiectele de podoabă și bijuteriile sunt clasate în categoria obiectelor „posibil feminine”. Descoperirile din Dacia indică faptul că prezența feminină în băile de lângă castrele auxiliare este atestată, însă este foarte limitată, explicată și de decretul de interdicție a lui Hadrian.

Din cauza modului de înregistrare a descoperirilor, a stabilirii neclare a contextelor de descoperire (ce zonă din edificiu) și nu în ultimul rând, datorită puținelor cazuri în care materialul arheologic provenind din baie este publicat în detaliu, o investigație mai profundă privind distribuția obiectelor ori o analiză cantitativă a descoperirilor recuperate din băi nu a fost posibilă. Pe scurt am abordat și dificultățile evaluării prezenței autohtonilor (mai precis a comunității dacice) în băile de lângă castre. Putem să afirmăm că prezența ceramicii dacice în contexte rurale, în mod particular în băile din așezările de tip *vicus* este limitată și nu avem certitudinea că indică și faptul că aceste edificii au fost utilizate de către populația autohtonă, dacii. Putem emite ipoteza că lipsa elitei locale dacice și posibila marginalizare a comunității, precum și lipsa integrării comunităților native în trupele romane arată că pur și simplu nu existau condiții pentru adoptarea anumitor modele romane în cadrul populației autohtone. Putem doar presupune ce influență a avut aceasta asupra aspectelor de utilizare a băilor din *vici militares*, sau a celor adaptate la uzul civil din centrele urbane.

În **capitolul al șaptelea** am decis să trec în revistă informațiile disponibile din publicații despre posibilitățile de datare a băilor militare din provincia Dacia, pentru a oferi o mai bună clasificare cronologică. Acest capitol, dorește să răspunde la întrebarea: când au fost concepute aceste edificii? Evenimentele politico-militare au avut un impact direct asupra lucrărilor de construcție a castrelor și a edificiilor de baie din vecinătatea lor, cât și asupra dezvoltării urbane a provinciei și a termelor localizate în așezările mai importante. Capitolul include o discuție despre posibilitățile și limitările a demersului de stabili când au fost construite aceste băi. Având în vedere că lucrările de întreținere și curățenie au fost efectuate zilnic în fiecare baie romană și acest lucru nu a permis acumularea descoperirilor mărunte, trebuie să ținem minte că o parte considerabilă a dovezilor numismatice (în afară de cele recuperate din canalele de scurgere sau din alte contexte sigure) constituie un *terminus post quem*, util pentru datarea structurii. Pe de altă parte, dovezile epigrafice recuperate din baie (inscripții ale monumentelor și materiale de construcție ceramice marcate cu ștampila unității care a construit baia) reprezintă cea mai importantă sursă pe care o avem cu privire la data de construcție a unui edificiu. Acolo unde a fost posibil, pe baza istoriei bine documentate a mobilității unei trupe, am reușit să reconstruim cu probabilitate intervalul de timp în care a fost construită baia sau cel puțin să stabilim când au fost demarate lucrările.

În lumina cunoștințelor noastre actuale, constatăm că lucrările de construcție vizând băile romane s-au menținut constante pe toată perioada de existență a provinciei Dacia. Se conturează patru grupe cronologice ale băilor, cu eventuale subgrupe ipotetice. Constatăm că edificii termale noi au fost ridicate pe tot parcursul secolul al II-lea și în prima parte a secolului al III-lea. De asemenea, avem situația particulară a câtorva forturi și băile lor ridicate înainte de formarea provinciei, tocmai după primul război dacic de la Traian (101-102), situate pe Valea Teleajen, în partea de nord-est a Munteniei – acestea însă au funcționat doar o perioadă scurtă, până la reorganizarea provinciei sub Hadrian în 118. Avem și câteva exemple de *balneum militare* construite în a doua jumătate a secolului al II-lea, după evenimentele marcate de războaiele marcomanice, sub Commodus. Începând cu Septimius Severus au loc o multitudine de restaurări și reparații în băile deja construite, paralel cu regimul de construcție intens tipic pentru această perioadă în întregul Imperiu Roman. Acest lucru este valabil în mod special pentru băile situate în așezări care au înregistrat o creștere economică mare și au primit titlul de *municipium* sau *colonia* în timpul Severilor. Totodată, în ceea ce privește perioada următoare, trebuie să

menționăm că avem puține date care să indice continuarea utilizării băilor militare după retragerea armatei romane din Dacia. În ciuda faptului că în mai multe regiuni ale provinciei, odată ce armata a întâmpinat dificultăți sau Roma și-a retras trupele, băile din forturi au fost modificate în funcție de circumstanțele și cerințele actuale, implicând adesea reducerea suprafeței sau reutilizarea câtorva încăperi pentru alte scopuri. După retragerea armatei din Dacia, cele mai multe băi sunt dezafectate sau pur și simplu distruse. Excepții sunt Micia, Brusturi, Buridava, dar și Drobeta, unde clădirile continuă să fie folosite într-o formă sau alta.

Rezultatele au fost integrate în **capitolul opt al tezei**, unde am revenit asupra unor idei discutate anterior în amănunt, insistând asupra punctelor esențiale și am încercat să furnizez o sinteză completă a rezultatelor obținute în fiecare capitol aparte. Teza dovedește că categoria băilor situate pe *limes*, în esență facilitățile de baie ale forturilor auxiliare, au o varietate de aspecte și probleme care, dacă sunt abordate în consecință, din perspectiva procesului de proiectare, eliberează cercetătorul de constrângerile și limitările îndochinate prin fazele anterioare ale cercetării. De asemenea, ne permite să redefinim modul în care putem valorifica *balnea militaria* în general. Am ajuns la concluzia, că ele constituie prima etapă a progreselor înregistrate în dezvoltarea termelor imperiale, după *balnea* din reședințele perioadei Republicii și se situează înaintea băilor fortificațiilor legionare, băi de „tip Caerleon” – denumite după cele descoperite în provincia Britannia.

Rezultatele lucrării au furnizat cunoștințe noi referitoare la trei teme centrale: a dovedit varietatea genului *balneum militare* și a enumerat mai multe categorii răspândite în Dacia, a expus câteva dintre soluțiile particulare/locale aplicate în proiectarea băilor din această regiune, a furnizat date noi despre experiențele de îmbăiere tipice pentru provincia Dacia. În linii mari, putem concluziona că băile trupelor auxiliare din Dacia sunt edificii simple ca structură, cu un anumit număr de încăperi rezervate bazinelor cu apă și îmbăiere și după cum am constatat spațiile destinate interacțiunii colective sunt mai puține, dar totuși prezente. Multe dintre băile din Dacia nu își schimbă radical planimetria, astfel se constată unele limitări impuse, despre care nu putem spune cu certitudine dacă țin de problema resurselor naturale, umane sau sunt legate de evenimentele istorice care caracterizează provincia Dacia (ex. atacurile frecvente din partea populațiilor barbare). Continuitatea în conceptul lor de-a lungul perioadei ocupației romane demonstrează că nu s-a înregistrat o creștere considerabilă în frecventarea băilor castrelor auxiliare, însă ele reprezentau un aspect constant al culturii romane din provincie.

Bibliografie – selecție

Ardeț 2011

A. Ardeț, Domus Romanorum de la Zăvoi (jud.Caraș-Severin). *Tibiscum SN 1* (2011), 1–72.

Ardeț/Ardeț 2004

A. Ardeț /Lucia Carmen Ardeț. *Tibiscum. Așezările romane* (Cluj-Napoca 2004).

Ardeț et al. 2015

A. Ardeț/ Lucia Carmen Ardeț/D. N. Negrei/ Lavinia Grumeza, Considerazioni preliminari sulla ricerca archeologica da Zăvoi - Cimitirul Ortodox, (Contea Caraș-Severin, România) negli anni 2009-2013. *Tibiscum SN 5* (2015), 235–261.

Baatz 1973

D. Baatz, Römische Bäder mit hölzernen Apodyterien. *Arch. Korrbbl. 3* (1973), 345–350.

Baatz 1978

D. Baatz, Das Badegebäude des Limeskastells Walldürn (Odenwaldkreis). In: *Saalburg - Jahrbuch 35* (1978) 61–107.

Baçe 1980

A. Baçe, Les bains en Albanie pendant les premiers siècles de notre ère. *Monumentet 19* (1980), 51–87.

Bajusz 2005

I. Bajusz, *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések (Însemnările lui Teglas Istvan. Notițe arheologice)* (Cluj-Napoca 2005).

Bajusz/Cociș 1995

I. Bajusz/ S. Cociș, Fibule din amfiteatrul roman de la Porolissum. *ActaMP 19* (1995), 39–47.

Bajusz/Cociș 1997

I. Bajusz/ S. Cociș, Fibule romane de la Porolissum. *ActaMN 34/1* (1997), 521–534.

Bajusz/Gudea 1996

I. Bajusz/ N. Gudea, Aplici disc ornamentate cu figura umană din Dacia Porolissensis. *ActaMP 20* (1996), 97–113.

Bădescu 1981

M.I. Bădescu Ștampile tegulare de la Voinesti, Muscel, com. Leresti (jud. Argeș). *SCIVA* 32/2 (1981), 291–295.

Băeștean 1996

G. Băeștean, Blocuri de piatră pentru aprovizionarea cu apă în Colonia Dacica Sarmizegetusa. *Sargetia* 26/1 (1996), 353–367.

Băeștean 2004

G. Băeștean, Types of Aqueducts in Roman Dacia. In: *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, (Cluj-Napoca, 2004), 354–367.

Băeștean 2011

G. Băeștean, Viața economică în Colonia Dacica Sarmizegetusa. *BHAUT* 13 (2011), 125–234.

Băeștean 2012

G. Băeștean, Castrul de la Sarmizegetusa. *Sargetia SN* 3 (2012), 131–150.

Băluță 1996

Cl. L. Băluță, Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. *ActaMN* 33/1 (1996), 89–113.

Băluță 2000

Cl.L. Băluță, Inscripții tegulare militare descoperite recent la Apulum-Partoș. *Apulum* 37/1 (2000: 351–368).

Bărbulescu 1987

M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane: legiunea a V-a Macedonica și castrul de la Potaissa* (Cluj-Napoca 1987).

Bărbulescu et al. 1997

M. Bărbulescu/Ana Căținaș/Claudia Luca/A. Husar/P. Husarik/M. Grec/Cornelia Bărbulescu, The Baths of the Legionary Fortress of Potaissa. In: *Limes XVII Zalău* (1997) 431–441.

Bărbulescu et al. 2019

M. Bărbulescu/M. Andone Rotaru/C. Bărbulescu /T. Bărbulescu/Ana Căținaș/ Fábíán I./F.-G. Fodorean/P. Huszarik/M. Munteanu/Luciana Nedelea/I. Nemeti/S. Nemeti, *Termele din castrul legionar de la Potaissa* (Cluj-Napoca 2019).

Bărbulescu 2004

Cornelia Bărbulescu, *Arhitectura militară și tehnica de construcție la romani: Castrul de la Potaissa* (Cluj Napoca, 2004)

Bărcăcilă 1938

Al. Bărcăcilă, *Les thermes romains de Drobeta* (Craiova 1938).

Bărcăcilă 1942

Al. Bărcăcilă, Raport asupra cercetărilor de la Drajna de Sus, Prahova. In: *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice din 1942*. (București 1943) 106–109.

Bărcăcilă 1959

Al. Bărcăcilă, Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la Termele Drobetei și din cimitirul medieval suprapus. *MCA V* (1959), 769–794.

Bâltâc et al. 2016

Adela Bâltâc/P. Damian /V. Apostol/Alina Streinu/Alexandra Dolea/Ioana Paraschiv-Grigore/E. Paraschiv-Grigore/Corina Nicolae/B. Voicu, Cercetări arheologice preventive din așezarea romană de la Șibot, punctul „În Obrej” (jud. Alba) – considerații preliminare. *CA 23* (2016), 49–106.

Bâltâc et al. 2019

Adela Bâltâc/Alina Streinu/Alexandra Dolea, The pottery kilns at Șibot - În Obrej (Alba County). *ActaMP XLI* (2019), 93–113.

Benea 1993

Doinea Benea, Contribuții la istoria *vici*-lor militare din Dacia. *SCIVA 44/ 3* (1993), 261–291.

Benea 1995

Doinea Benea, Orașul antic Tibiscum. Considerații istorice și arheologice. *Apulum 32* (1995), 149–173.

Benea 2001

Doinea Benea, Dacia pe Tabula Peutingeriana. In: Doinea Benea (ed.) *Simpozionul „In memoriam Dumitru Tudor”*, BHAUT (Timișoara 2001), 135–148.

Benea/Bona 1994

Doinea Benea/P. Bona, *Tibiscum* (București 1994).

Benea/Moga 1978

Doinea Benea/ M. Moga, Tibiscum și războaiele marcomanice. *Tibiscus 5* (1978), 133–140.

Benea et al. 1980

Doinea Benea/F. Medeleț /P. Bona/R. Petrovsky, Cercetările arheologice de la Tibiscum / Les recherches archéologiques de Tibiscum. *MCA 14* (1980), 298–303.

Bennett 2006

J. Bennett, The cohorts equitata fort at Tihău-Cetate, Romania: The results of geophysical survey and other research. *JRA* 19 (2006), 278–299.

Berciu 1949

I. Berciu, Descoperiri arheologice în Apulum (I). *Apulum III* (1949), 180–199.

Berciu/Băluță 1981

I. Berciu, I. /C.L. Băluță, Sigilla tegularia peditum etequitum singularium in Dacia. *Dacia N. S.* 25 (1981), 263–270.

Berciu/Popa 1964

I. Berciu/Al. Popa, Exceptores consularis in Dacia. *Latomus* XXIII /3 (1964), 302–310.

Bichir 1982

Gh. Bichir, Cercetările arheologice de la Stolniceni-Râmnicu Vâlcea. *Buridava* 4 (1982), 43–54.

Bichir et al. 1983

Gh. Bichir/ Anișoara Sion/P. Bardașu, Așezarea de la Stolniceni-Buridava, jud. Vâlcea / L'établissement de Stolniceni-Buridava, dép. de Vâlcea. *MCA* 17 (1992), 255–268.

Bidwell 1979

P. T. Bidwell, The Legionary Bath-House and Basilica and Forum at Exeter. *Exeter Archaeological Reports* 1 (1979).

Bidwell 1988

P. T. Bidwell, Review of D. Zenkiewicz (The Legionary Fortress Baths at Caerleon). *Britannia* 19 (1988), 535–536.

Bidwell 2009

P. Bidwell, The earliest occurrences of bath at auxiliary forts, The Army and Frontiers of the Rome. *JRA* SS/74 (2009), 55–56.

Biernacki/Klenina 2016

A. B. Biernacki/ E. Ju. Klenina, The labrum from the large legionary bathhouse of novae (Moesia Inferior). *ArchBulg* XX/ 2 (2016), 45–56.

Bogdan-Cătănciu 1974

Ioana Bogdan-Cătănciu, Cercetările în castellum de la Rucăr. *SCIV* 25 (1974), 277–288.

Bogdan-Cătănciu 1977

Ioana Bogdan-Cătănciu, Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Daciei. *Limes XI Székesfehérvár* (1977), 333–353.

Bogdan-Cătănciu 1997

Ioana Bogdan-Cătănciu, *Muntenia în sistemul defensiv al imperiului roman sec. I-III p.Chr.* (Alexandria 1997).

Bogdan-Cătănciu 2006

Ioana Bogdan-Cătănciu, Întinderea provinciei Dacia în epoca lui Traian. In: E. Teodor, O. Țentea (eds.) *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la MNIR* (București 2006), 290–298.

Bodor 1995

A. Bodor Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig. *EM 3-4* (1995), 56–81.

Bondoc 2000

D. Bondoc, Un detașament din legiunea VII Claudia la Cioroiul Nou, jud. Dolj. *SCIVA 51* (2000), 117–121.

Bondoc 2009

D. Bondoc, Fortified towns to the north of the Lower Danube in the late Roman period: Drobeta and Sucidava. In: *Limes XX Madrid* (2009), 731–740.

Bondoc 2010

D. Bondoc, *Cioroiu Nou. 100 de descoperiri / One hundred archaeological discoveries* (Craiova 2010).

Davis 2015

D. Davis, *A Gramscian Analysis of Roman Bathing in the Provinces*. (Thesis USF Tampa 2015).

Deák 1878

F. Deák, Hazai tudományos intézetek és leletek. *ArchÉrt 12* (1878), 267–269.

Deetz 1996

J. Deetz, *In small things forgotten: An archaeology of early American life*. [Revised edition] (New York 1996).

DeLaine 1985

Janet DeLaine, An Engineering Approach to Roman Building Techniques: The Baths of Caracalla in Rome. *BAR 246* (1985), 195–205.

DeLaine 1988

Janet DeLaine, Recent Research on Roman Baths. *JRA* 1 (1988), 11–31.

DeLaine 1989

Janet DeLaine, Some Observations on the Transition from Greek to Roman Baths in Hellenistic Italy. *JMA* 2 (1989), 111–125.

DeLaine 1992

Janet DeLaine, New models, old modes: continuity and change in the design of public baths. In: H.J. Schalles and P. Zanker (eds.) *Der römische Stadt im 2 Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichenRaumes*. (Cologne 1992), 257–275.

Delorme 1960

J. Delorme, *Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'Empire romain)* (Paris 1960).

Delvoye 1960

Ch. Delvoye, Jean Delorme, Gymnasion (...). *Antiqclassi* 29/2 (1960), 580–583.

Diaconescu 2004

Al. Diaconescu, The towns of Roman Dacia: an overview of recent archaeological research. In: *Roman Dacia: The Making of a Provincial Society* (Portsmouth, Rhode Island 2004), 87–142.

Diaconescu/Piso 1993

Al. Diaconescu/I. Piso, Apulum. In: *Coll.Roum.-Suisse 1* (Cluj-Napoca 1993), 67–68.

Diaconu/Constantinescu 1962

Gh. Diaconu/ N. Constantinescu, Şantierul arheologic Tîrgşor / Le chantier archéologique de Tîrgşor. *MCA* 8 (1962), 537–545.

Diaconu et al. 1979

Gh. Diaconu/Magda Tzony/ V. Drâmbocianu, Şantierul arheologic Pietroasele - Buzău 1978. *MCA* 13 (1979), 319–320.

Di Vita-Évrard 1991

G. Di Vita-Évrard, LepcisMagna: contribution à la terminologie des thermes. In: *Les thermesromains. Actes de la table ronde de Rome (11-12 novembre 1988)*, CEFR 143 (1991), 35–42.

Dodt 2003

M. Dodt, *Die Thermen von Zülpich und die römischen Badeanlagen der Provinz Germania inferior*. (Diss. Universität zu Bonn, 2003).

Etienne et al. 2004

R. Etienne/I. Piso/Al. Diaconescu, Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general. *ActaMN 39-40* (2004), 59–154

Equestri 2015

M. Equestri, *Le terme romane della X Regio. (Venetia et Histria). Dall'età repubblicana al tardo-antico*. (Tesi di Laurea, Roma 2015).

Fabbricotti 1976

E. Fabbricotti, I bagni nelle prime ville romane. *CronPomp 2* (1976), 73–74.

Fagan 1993

G. G. Fagan, *Three studies in Roman Public Bathing: origins, growth, and social aspects*. (Diss. Ontario 1993).

Fagan 1996

G. G. Fagan. Sergius Orata? Inventor of the hypocaust? *Phoenix 50* (1996), 56–66.

Fagan 1999

G. G. Fagan, *Bathing in public in the Roman world* (Ann Arbor 1999).

Fagan 1999b

G. G. Fagan, Interpreting the evidence: Did slaves bathe at the baths? In: *Roman baths and bathing I*. (Porthsmouth 1999), 25–34.

Fagan 2001

G. G. Fagan, The genesis of the Roman Public Bath, Recent approaches and future directions. *AJA 105* (2001), 403–426.

Fagan 2006

G. G. Fagan, Bathing for health with Celsus and Pliny the elder. *Classical Quarterly 56/1* (2006), 190–207.

Farrington 1995

A. Farrington *The Roman Baths of Lycia: An Architectural Study*. BIAA 20 (London, 1995).

Farrington 1987

A. Farrington, Imperial Bath Buildings in Southwest Asia Minor. In: *Roman Architecture in the Greek World*, eds. S. Macready and F. H. Thompson. *Occasional Papers of the Society of Antiquaries of London* (London 1987), 50–59.

Ferenczi 2000

I. Ferenczi, Barangolások a két Homoród mente múltjában. A táj településtörténeke vázlata. In: „A Homoród füzes partján...”. *Dolgozatok a Székelyföld és Székelyföld határvidékéről* (Csíkszereda 2000), 69–101.

Ferenczi/Ferenczi 1958

G. Ferenczi /I. Ferenczi, Régészeti-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő Völgyének felső részében 1955-1956-ban. *Studia UBB* 3 (1958), 15–31

Ferenczi/Ferenczi 1967

G. Ferenczi /I. Ferenczi, Săpăturile de salvare din 1957–1958 de la Sânpaul. *MCA* 7 (1967) 401–405

Fiedler et al. 2017

M. Fiedler/ Constanze Höpken/ Silvia Mustață/ Sz. P. Pánczél/ A. Dobos, Militärlager und vicus in Călugăreni/Mikháza (Kreis Mureș, Rumänien) am Dakischen Ostlimes. *KuBA* 7 (2017), 145–154.

Finály 1916

G. Finály, A Gredistyei dák várak. *ArchÉrt* XXXVI (1916), 11–43.

Gudea 1970

N. Gudea, Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi, jud. Sălaj. *SCIV* 21 (1970), 299–311.

Gudea 1973

N. Gudea, Ceramica dacică din castrul roman de la Râșnov. *Cumidava* 7 (1973), 23–30.

Gudea 1975

N. Gudea, Săpăturile arheologice efectuate de M. Macrea și M. Moga la baia castrului roman de la Mehadia (jud. Caraș-Severin). *Tibiscus* 4 (1975), 107–124.

Gudea 1979

N. Gudea, Castrul roman de la Inlăceni. (Încercare de monografie). *ActaMP* 3 (1979), 149–273.

Gudea 1980

N. Gudea, Castrul roman de la Brețcu. *ActaMP* 4 (1980), 255–365.

Gudea 1983

N. Gudea, Verzeichnis der Römerbäder und Bauwerke mit Hypocaustanlagen in Dakien. In: *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst* 3 (1983), 101–117.

Gudea 1989

N. Gudea, Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de Nord a Imperiului Roman. *ActaMP 13* (1989), 115–166.

Gudea 1996

N. Gudea, Note de lectură. III. Despre armata romană în Dacia. *ActaMN 33/I* (1996), 169–178.

Gudea 1997a

N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, Sonderdruck Jahrb. RGZM 44 (Mainz, 1997).

Gudea 1997b

N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Bologna - Resculum/Castrul roman de la Bologna - Resculum* (Zalău 1997).

Gudea 1997c

N. Gudea, *Castrul roman de la Buciumi* (Zalău 1997).

Gudea 1997d

N. Gudea, *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet - Moigrad. Porolissum 1.* (Zalău 1997).

Gudea 2000

N. Gudea, Dacia Porolissensis, Contribuții la o bibliografie a istoriei militare și la un scurt istoric al cercetărilor, *RB 14* (2000), 355–378.

Gudea 2012

N. Gudea, Ländliche Siedlungen in den dakischen Provinzen (106–275 n. Chr.). Archäologische Beiträge zur Geschichte des Dorfes und der Landwirtschaft in der Römerzeit, *JarbuchRGZM 58/2009* (2012), 245–253.

Gudea/Isac 1980

N. Gudea/D. Isac, Terra Sigillata de Porolissum, *ActaMP 4* (1980), 191–201.

Gudea/Pop 1971

N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Râșnov-Cumidava. Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane* (Brașov 1971).

Gudea/Pop 1973

N. Gudea/ I. Pop, Castrul roman de la Râșnov. Săpăturile din anul 1971. *Cumidava 7* (1973), 13–47.

Haalebos 1999

J. K. Haalebos, Nederlanders in Roemenië. *Archeologische Werkgemeenschapvoor Nederland. Westerheim* 48/6 (1999), 197–210.

Heinz 1979

W. H. Heinz, *Römische Bäder in Baden-Württemberg. Typologische Untersuchungen* (Tübingen 1979).

Heinz 1983

W. H. Heinz, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich* (München 1983)

Koethe 1940

H. Koethe, Die Bäder römischer Villen im Trierer Bezirk. In: *Bericht RGK 30* (Berlin 1940), 43–131.

Krencker et al. 1929

D. Krencker/E. Krüger/H. Lehmann/H. Wachtler, *Die Trierer Kaiserthermen: mit einer Übersicht über die wichtigsten Thermenanlagen des Römischen Reiches* (Augsburg 1929).

Kretzschmer 1961

F. Kretzschmer, *Die Entwicklungsgeschichte de antikes Bades und das Bad auf dem Magdalensberg* (Düsseldorf 1961).

Kuun et al. 1902

G. Kuun /K. Torma/G. Téglás, *Hunyadvármegye története* (Budapest 1902).

Macrea 1959

M. Macrea, Șantierul arheologic Casaolți-Boita. *MCA* 6 (1959), 429–437.

Macrea 1957

M. Macrea, Apărarea graniței de vest și nord-vest a Daciei pe timpul împăratului Caracalla. *SCIV* 8/1-4 (1957), 285–311.

Macrea et al. 1960

M. Macrea/D. Protase/M. Rusu, Șantierul arheologic Porolissum, *MCA* 7 (1961) 361–391.

Macrea et al. 1967

M. Macrea/ D. Protase/St. Dănilă, Castrul roman de la Orheiul Bistriței. *SCIV* 18/1, 113–121.

Macrea 1969

M. Macrea, *Viața în Dacia romană* (Bucuresti 1969).

Macrea et al. 1993

M. Macrea/N. Gudea/I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia* (București 1993).

Marcu/Cupcea 2013

F. Marcu/G. Cupcea, Topografia limes-ului de nord-vest al Daciei în zona castrului de la Bologa, *Arheovest. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie – In memoriam Liviu Măruia* (Szeged 2013), 569–589.

Marcu/Cupcea 2016

F. Marcu/ G. Cupcea, *Raport de diagnostic arheologic, Studiu istoric și arheologic. Castrul Roman de la Bologa* (Cluj-Napoca, 2016)

Marcu/Țentea 2000

F. Marcu/O. Țentea Observații asupra ceștii dacice din perioada romană și post-romană. In: O. Costea/C. Gaiu /G. Marinuescu/ V. Orga /M. Popan /L. Vaida (eds.) *Simpozionul „Viață Publică, Viață Privată în mediul urban Transilvănean”*. RB XIV (Cluj-Napoca 2000), 66–85.

Marinescu/Sion 1978

Lucia Marinescu/Anna Sion, Raport asupra cercetărilor arheologice din termele de la Micia, Vețel (jud. Hunedoara). Campania 1978. *MCA 13* (1979), 224-225.

Marinescu et al. 1975

Lucia Marinescu/L. Mărghitan/ C. C. Petolescu, Termele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1971-1974. *CA 1* (1975), 217–229.

Marinescu et al. 1979

Lucia Marinescu/Anna Sion/ C. C. Petculescu/I. Andrițoiu/V. Rusu /M. Brăileanu, Șantierul arheologic Micia (Vețel, jud. Hunedoara). *CA 3* (1979), 105–126.

Marinescu et al. 1984

Lucia Marinescu/Anna Sion/ I. Andrițoiu Cercetările arheologice din termele romane de la Micia (Vețel). *CA 7* (1984), 112–128.

Marinescu et al. 1986

Lucia Marinescu/Anna Sion/ I. Andrițoiu, Raport asupra campaniei de săpături arheologice din anul 1983 de la Micia (com. Vețel, jud. Hunedoara) sector terme. *CA 8* (1986), 53–58.

Pánczél et al. 2011

Sz. P. Pánczél/Sz. Máté/ Zs. Visy, Dacia Superior keleti határának régészeti kutatása In: (ed. Zs. Visy), *A Danube limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között/Thea Danube Limes Project Archeological Research between 2008–2011* (Pécs 2011), 173–181.

Pánczél 2015

Sz. P. Pánczél, The Roman Fort from Călugăreni (Mureş County, Romania) In: *Limes XXII Ruse* (2015), 909–916.

Pánczél et al. 2012

Sz. P. Pánczél /L. Lenkey, M. Pethe, L.Nándor , Updating our knowledge about the roman fort from Brâncoveneşti, Mureş county. *Marisia* 32 (2012), 105–117.

Pánczél et al. 2014

P. Pánczél/M. Fiedler/G. Döhner/M. Szabó/L. Lenkey/Nicoleta Man, Forschungen am Dakischen Ostlimes zwischen Brâncoveneşti și Sărățeni. *Der Limes* 8 / 2014 Heft 2 (2014), 23–27.

Revell 1997

L. Revell, Military bath-houses in Britain – a comment. *Britannia* 38 (2007), 230–237.

Rudán/Brandl 2005

B. Rudán, U. Brandl, „...intrare castra feminis non licet.“ – Tatsache oder literarische Fiktion? Ein kritischer Literaturüberblick. In: U. Brandl (Hrsg.), *Frauen und Römisches Militär Beiträge eines Runden Tisches in Xanten vom 7. Bis 9. Juli 2005*. BAR International Series 1759 (Oxford 2008), 1–19.

Téglás 1896

G. Téglás A rómaiak végvárai a Hargita-hegység alján s a keleti határvédelem célja és rendszere. (Befejező közlemény). *EME Évkönyve* 13/8 (1896), 416–427.

Téglás 1897

G. Téglás, A székely-udvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője. *EME Évkönyve* 14/5 (1897), 18–268.

Téglás 1902

G. Téglás, Hunyadmegye a dákok és a rómaiak idején. In: *Hunyadvármegye monographiája* (Budapest 1902), 34–211.

Téglás 1904

G. Téglás, Tocilescu György régészeti felfedezései déli Daciában. *EM* 21/ 8 (1904), 447–453.

Timoc/Timoc 2008

Tocilescu 1900

G. Gh. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie. Communications faites à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de Paris, 1892–1899* (Bucarest 1900).

Torma 1859–1861

K. Torma, Rómaiak nyoma Erdély északi részeiben, *EME Évkönyve 1/1* (1859–1861), 28–45.

Torma 1864–1865

K. Torma, Az Alsó-Ilosvai Római állótábor s műemlékei. *EME Évkönyve 3/1*. (1864–1865), 10–67.

Torma 1880

K. Torma, *A Limes Dacicus felső része* (Budapest, 1880).

O. Țentea/ F. Matei-Popescu, *Between Dacia and Moesia Inferior. The Roman forts in Muntenia under Trajan, The Frontier of the Roman Empire* (București 2016).

Țentea/ Matei-Popescu 2016b

O. Țentea/ F. Matei-Popescu, The Eastern Frontier of Dacia. A Gazetteer of the forts and Units. In: V. Bârcă, (ed.) *Orbis Romanus and Barbaricum The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire* (Cluj-Napoca 2016), 7–25.

Țentea/ Popa 2017

O. Țentea/Al. Popa, Castrul și băile romane de la Hoghiz – rezultatele recente ale prospecțiunilor geofizice, *Cercetări Arheologice, XXIV* (2017), 135–141.

Țentea et al. 2018

O. Țentea/Al. Popa/A. Cîmpeanu, Mălăiești. A trajanic fort in Muntenia. The Results of Recent Magnetometric Surveys. *ActaMN 55/I* (2018), 227–240.

Țentea/Voișian 2003

O. Țentea/V. Voișian. Edificiul public din punctul Bisericuța (E2]. In: P. Damian (ed.), *Alburnus Maior. (Programul Național de Cercetare) vol. I* (București 2003), 447–467 .

Țentea/ Voișian 2014

O. Țentea/V. Voișian, Băile romane de la Alburnus Maior, dealul Carpeni. Edificiul E2. Raport arheologic. *CA XXI* (2014), 259–289.

Yegül 1986

F. K. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis, Archaeological Exploration of Sardis-Report 3* (Cambridge 1986).

Zagoriț 1940

C. Zagoriț, *Castrul roman de la Mălăiești și cetatea dacă de la V. Humei din județul Prahova*, (Ploiești 1940).

Zăgreanu/Nyárádi 2011

R. Zăgreanu/Zs. Nyárádi ,New Data about the Roman Settlement from Odorheiu Secuiesc. *Marisia XXXI* (2011), 219–273.

Zienkiewicz 1986

D. Zienkiewicz, *The Legionary Fortress Baths at Caerleon I-II. The Finds* (Cardiff 1986).